

TVERDOTA GYÖRGY

Az első Pilinszky

A zenében, a matematikában és a lírai költészetben ismerünk csodagyerekeket, akik zsenge életkorban kiemelkedő, olykor tudománytörténeti jelentőségű felfedezéseket tettek, világirodalmi rangú műveket alkottak. Pilinszky János első könyve, a *Trapéz és korlát* 1946-ban, a költő 25 éves korában jelent meg, így első pillantásra esetében nem beszélhetünk sem rimboud-i, sem mozarti értelemben korai, üstökösszerű felívelésről. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy kötetbeli első jelentkezésével meghökkentően magas színvonalú, a mutálás semmilyen zavaró mellékzörejét nem produkáló, érett költészettel mutatkozott be, akkor megértjük, hogy egy szuverén nagy művész korai csúcsteljesítményével állunk szemben. Fokozza ezt a benyomást, hogy a legújabb kori magyar kultúrtörténet tragikus fordulatai miatt második könyve, a *Harmadnapon* csak több mint egy évtizeddel később, 1958-ban láthatott napvilágot. A megtévesztően fiatalos, cirkuszi vagy tornatermi asszociációkat megengedő című *Trapéz és korlát* Babits vagy Szabó Lőrinc első kötetének sikerét idézi.

Teljes fegyverzetben kipattanni, mint Pallasz Athéné Zeusz homlokából, nem magától értetődő fejlemény. Az irodalmi mezőn szerte heverő kincsekből saját tőkét gyűjteni, ehhez – József Attila rá a példa – hosszabb idő szükségeltetik. Egy nagy életmű kvintesszenciáját leszűrni, és jól fejlett stílusimitációs készséggel megáldva saját mondandóit ezen a kölcsön vett nyelven elmondani, ez fiatalon, első lépésként is sikeresen megvalósítható. Ilyen viszony kapcsolta Pilinszky Jánost József Attila kései költészetéhez. Nemes nyersanyagból méltó új műveket produkált. Célom nem a kései József Attila költészetének nyomait követni Pilinszky korai lírájában. Ezt a feladatot már többen elvégezték.

Annál szükségesebb néhány döntő kapcsolódási pontot megvizsgálni, amelyekről Pilinszky pályája lendületet vett. Akár ösztönös érzékenységgel, akár tudatos megfigyelés eredményeként, a pályakezdő költő fölismerte és a maga gyakorlatában kamatoztatta a kései József Attila egyik fontos, nagy hatású eljárását. A mester nemegyszer hivatkozott súlyos, akár megrendítő erejű referenciális tényekre önnön múltjából, de úgy, hogy gondosan eltüntette azokat a nyomokat, amelyek ezeknek a tényeknek a kulcsát rejtették. „Emlékezz, hogy hörögtél / s hiába könyörögtél. / Hamis tanúvá lettél / saját igaz pörödnél” – olvashatjuk a *Tudod, hogy nincs bocsánat* című versében. Mikor hörögött, kinek könyörgött? Mi volt az ő igaz pöre? Sose tudhatjuk meg, miközben a panasza súlyát mindannyian átérezzük. „Már bimbós gyermek-testemet / szem-maró füstön szárítottam” – szinte belénk hasít az önvád, de nem tudjuk megfejtetni, mire utal a költő. Az így kiüresített, de megszólító erejét megőrző referencia

révén éri el a költő, hogy az olvasó saját sérelmeit vagy büntudatát helyettesítse be az általa felkínált keretekbe. Ez a kitárulkozó-rejtőzködő, az olvasóval bújócskát játszó és a közönség intenzív azonosulását magával hozó költői gyakorlat lépten-nyomon jelen van a *Trapéz és korlát* verseiben.

A *Késő kegyelem* ilyen megfejthetetlenül talányos önreflexióval indul: „Mit kezdjen, akit elítélt, / de fölmentett később az ég, / megvonva tőle a halált, / mikor már megadta magát?” A halálveszélyből való megmenekülés és a túlélő rezignációja szólal meg e sorokban, de semmit nem tudunk meg az alapul szolgáló történetekből. Fiktív esélylatolgatások sorát találjuk a *Miféle földalatti harcban*: „Lehet, hogy megfojtottalak / a puszta két kezemmel”, kezdi, ahogy József Attila *A bűn* című versében: „Elmondom: öltöm”, de aztán visszavonja az erős indító kijelentést: „együtt merültem el veled / alá az alvilágba”, ám a kijelentés mögöttese itt sem válik világossá. A különbség mindössze annyi a két költő között, hogy ami József Attila utolsó korszakában egy hosszú fejlődés egyik végeredménye volt, Pilinszkyknél kivétel nélküli, változatlan, mozdulatlan alapállapot. Az első kötet lírai énje egy szenvedő, sikertelen, esendő, környezetétől segítséget remélő, majd ezt a reményt is feladó áldozati figura, tele gyöngeséggel, rosszra való hajlammal. A mindenségben didergő atom, ahogyan József Attiláról állítja ő maga.

Az igazi eredmény az lenne, ha kellően éles kontúrokkal tudnánk lerajzolni az első Pilinszky-kötet költői világának eszmetörténeti hátterét. Legnagyobb sajnálatomra ezt a területet nem tudtam feltérképezni, csak néhány sejtés megfogalmazására vállalkozhatom. Az egyik állítás, amit megkockáztatok, hogy a vallásos ihlet az első kötet verseiben korántsem játszik meghatározó szerepet. Ismerve ifjúkori életrajzának részleteit, piarista neveltetését, és visszavetítve egész későbbi pályája sajátos katolikus elkötelezettségét, az első kötet verseiben természetesen fellelhető vallási motívumok alapján a vallási indíttatások a teljes életműre, így az első korszak kompozícióira is kiterjeszthetők. Közelebről megvizsgálva a szövegeket, azonban ez a konfessionális jelleg az első kötetben gyengébb, áttételesebb és konvencionálisabb, mint később bármikor.

A pályakezdés szellemi beállítottságát illetően mindenekelőtt a költő Dosztojevszkij élménye az, amin leginkább fönnakadok. Ismeretes, hogy egyik első olvasmánya, amely mintegy felkelti érdeklődését az orosz író iránt, a *Megalázottak és megszórtottak* című regény. Ennél is megdöbbentőbb az *Ördögök* hatása a fiatal Pilinszkyre. Ismeretes, hogy a *Karamazov testvérek* egész pályáján végigkíséri. Dosztojevszkij a nyugati kereszténység fölött kíméletlen kritikát gyakorolt, a pápista vallás mindenkor a célkeresztjében állt. Pilinszky mindezen túlteszi magát. Ez aligha valamiféle ifjonti ökumenikusságra, a keleti kereszténység iránti toleranciára vezethető vissza. Sokkal inkább a vallásos hit kérdéseinek irodalmi-esztétikai közvetítettségére vall. Dosztojevszkij regényeinek megfelelő helyeit nem teológiai-valláskritikai üzenetekként, hanem egy művészi teljesítmény alárendelt összetevőiként foghatta föl és fogadhatta el. Azaz a kultúrkereszténység Babitsra ráolvasott vádja az első kötet verseire is érvényes lehet. Ebben a Dosztojevszkij-élményben József Attilával is osztozott, aki prózai írásában és levelezésében a *Karamazovokat* és a *Bűn és bűnhődést* emlegeti.

Egyértelműen bizonyítható adatok híján nem minden szorongás nélkül, de megkockázatom, hogy az első kötet versei nem egyszer Baudelaire ún. „sebzett kereszténységét” juttatják az olvasó eszébe. Az egyszerűség kedvéért ennek fő jellemvonása, hogy a költő hisz az eredendő bűnben, de nem bízik a megváltásban. Magát elveszítettnek, elátkozottnak érzi, és ez valamiféle túlzó, parttalan, a gyónásban-áldozásban magát feloldani nem képes vezeklésre indítja őt, mint Babits *Intelem vezeklésre* című versének hőstét. Kétségkívül nem a baudelaire-i brutalitással, visszafogottabban, de jól felismerhető módon jelenik meg ez az önmaga ellen fordított vallási megrendülés: „Elnézem őket, röptüket / az irgalmatlan és süket / egek között, én árva szörny, / kit páncél nyom, heges közöny, / ki mit se kér, és mit se vár, / csak bámul hosszan és puhán”; „nem válthat ki poklainkból / semmi szenvedés”; „Nem is tudom, miért vezeklek? / Itt minden szisszenő talány”; „Tovább nem ámitom magam, / nincsen, ki megsegítsen, / nem vált meg semmi szenvedés, / nem véd meg semmi isten”; „Így kellene. De nem lesz semmi sem. / A poklokban is meglazult hitem.”; „A számban érzem mocskait /egy leskelő pokolnak: / mit rejt előlem, istenem, / mit őriz még a holnap”. Így beszél egy jámbor katolikus? E ponton megint csak visszakanyarodhatunk a kései József Attilához, az ő paradox istenhitéhez: „Úgy segített, hogy nem segíthetett... Úgy van velem, hogy itt hagyott magamra”, József Attilához tehát, akinél a kutatás az indokoltnál kevésbé hangsúlyozta a baudelaire-i szál kései újra feltűnését a pályakezdés éveit után.

Közös Dosztojevszkij élményükön túl, sajnos, keveset tudunk Pilinszky Kafka élményéről, *A per* és *A kastély* hatásáról, ami József Attilánál világosan kimutatható. A büntelen bűnösség, az erős és szívós, konkrét életrajzi adatokkal nehezen aláírásmozgatható elementáris lelki furdalás élménye azonban erre engedne következtetni a fiatalabb költő első verssorozatában: „Bűnhődünk, de bűnhődésünk / mégse büntetés”; „lezárt vagy mint a kárhozat, / a homlokod mögött / csak pőre sikoltás maradt”; „Ülünk az ég korlátain, / mint elítélt fegyencek”; „legyűrhetetlen fölkelés, / dadogó, győztes lárma! / mint életfogytig elítélt / fegyencek lázadása”. A *Ne félj* című vers a maga egészében egy, a kriminalitás határait feszegető szado-mazochista képzelgés egy szeretett-gyűlölt másik lény tűzhalállal történő fenyegetéséről. Ugyanerre a paradoxonra épül a kötet záró verse, a *Miféle földalatti harc*: „Kivánlak, mégis kapkodón / hányom föléd a földet.” Csupa gyónás, csupa fohász a kötet, önmagának címzett intelem, hogy a versek alanyát ne ragadja el a féktelen indulat, hogy fegyelmezetten megmaradjon a jóság és a jámborság rendezett világában.

Pilinszky nyelvtudásáról, művelődésének kiterjedéséről való ismereteink hiányos volta miatt nem merném azt állítani, hogy gondolati horizontja a kortárs világirodalomból őt leginkább a *Sziszüphosz mítoszát* vagy akár a *Közönnyt* író Albert Camus-höz közelíti, természetesen a költőnél minden viaskodása ellenére épségben megmaradó vallásos hitet kivéve. Ugyanígy érzem a költőt a fiatal Sartre kortársának, akinek nevezetes, a *Zárt tárgyalás* című egyfelvonásosából ismert mondatát különösen érvényesnek érzem az első kötetnek az embertársi közelséget szinte idioszinkráziás ingerültséggel átélő és kifejező költőjére: „A pokol: a másik ember”. Simone Weil gondolataival, mint tudjuk, csak később találkozott. A korabeli francia reformkatolicizmussal,

Mauriac-kal vagy Bernanossal való szellemi érintkezése azonban minden további nélkül feltételezhető.

A költői teljesítménynek azonban az eszmei beállítottság csak az egyik eleme. Az első könyv poétikailag is eltér a *Harmadnapon* kötet és a későbbi versek Pilinszkyjától. József Attila költészetében szembeötlő az a változás, amely a *Külvárosi éj*, az *Elégia*, a *Téli éjszaka*, a *Holt vidék* tárgyi részletekben dúsgazdag világától utolsó korszakában képekben sokkal szegényesebb kompozícióihoz vezet. De ez a fejlődés nem az apoetikusság felé tendál, mert a képek megritkítása után megőrzött metaforák, metonímiák, szinekdochék sokkal személyesebb, forróbb lírai hevülettel, intenzívebb költői erővel rendelkeznek. Ezt a leegyszerűsödő és egyszerűségében is izzó forróságú képvilágot viszi tovább első kötetében Pilinszky. Ráadásul a lírai ént hatalmasan kitágított, káosszal fenyegető kozmikus kontextusba helyezve ábrázolja, mint mestere. A kései József Attila világát ugyanakkor rokokós bájjal, szinte dekadens túlfinomultsággal megalkotott részletek tarkázzák, amelyek egyenesen Kosztolányi bravúrosan játékos kompozícióival rokoníthatók.

Mindmáig joggal a Pilinszky költészetét alapvetően jellemző elementáris költőiségre irányult az olvasók és kutatók figyelme: a líra hagyományos eszköztárával való, láthatólag tudatosan takarékos bánás, a költői hatóeszközökről való, szinte aszkétikus lemondás tűnt föl a költő híveinek. Csakhogy legfőbb ideje, hogy közelebb lépve a szövegekhez, felfedezzük a fokozati különbségeket. Az első kötet versei – a kései József Attila mintáját követve – sokkal artistikusabbak, mint a későbbi kompozíciók. A „profán” művészi hatáskeltés szándéka szerencsére még soká kíséri Pilinszky pályáját, még ha talán csökkenő mértékben is, az olvasó érzéki csábításának eljárásai azonban a *Trapéz és korlát*ban határozottan jelen vannak. Ezt az artistikumra törekvést csak alátámasztja, ha a baudelaire-i ihlet nyomaira vonatkozó előfeltevésem igazolódik. Tegyük hozzá: ez a jellemzés nemcsak az első kötet verseire érvényes. Az itt megpendített hang még a *Harmadnapon* kötet első ciklusában is fel-felhangzik. Utolsó korszakában ez az esztétizálásnak tett engedmény zsugorodik össze, és ez a túlzott szigor megítélés szerint nem szolgál a költői teljesítmény javára.

Pilinszky poétikájának vállalt szegénysége kétségkívül szembeötlő, különösen, ha például Weöres Sándor formajátékainak hallatlan gazdagságával, változatosságával vetjük össze. Valóban, mintha arra törekedne a költő, hogy verseit egyenruhába bújtassa. Jambusvers, keresztírmeléssel vagy párhuzamos rímek használatával. A ritmusképletek kis száma és jelentéktelen eltérései. Kevés enjambement. Minden sor egy mondat vagy tagmondat. Nagy számú tiszta rím, mintha a szerző a biztonság érdekében tartózkodna a sorvégek összecsengésében rejlő kalandoktól és kockázatoktól, kevés, és épp ezért hatásos, hangsúlyos asszonáncok. A forma ilyen uniformisba bujtatása azonban nem akadály a nagy költészetnek, és korántsem olyan ritka jelenség a költészettörténetben, mint gondolnánk. Erdélyi József első kötetei, amelyek a népdalhangot kívánják a magas költészet nyelveként rehabilitálni, és eleinte legföljebb a leírás felé mozdulnak el a dalszerűség kályhájától, épp a folklorisztikus elkötelezettség miatt őrzik az egyöntetűség vonását.

A kivételes költői tehetség az ilyen magára vállalt szűkös keretek között is megtalál-

ja a maga útját. Ennek egyik ékesszóló bizonyítékát a *Trapéz és korlát* című versben találjuk meg, ahol a magyar nyelv igésítő jellegét, igékben és igeformákban gazdag voltát kiaknázva épít föl Pilinszky egy hallatlanul dinamikus, feszültséggel teli verset két összeszokott, egymást üldöző, egymást gáncsoló és a társ mozgásába pontosan bekapcsolódó hajmeresztő mutatványáról, a világegyetem nagy cirkuszában bemutatott kötéltrancban. S e nehezen értelmezhető viadalban olyan kosztolányis rokokó képnek is akad hely, mint ez a már-már kényesen intim két sor: „Nyakad köré ezüst pihék / szelíd pilléi gyűlnek”. Hiába titkolja és fegyelmezi magát, a formaművész tehetsége lépten-nyomon kivillan a magára öltött egyenruha mögül. Így a *Ne félj* című versben, amely – talán nem függetlenül József Attila *Gyönyörűt láttam* című versének példájától – egy megfogamzó, de kicsírázni nem tudó, habozó, kibontakozásában elfojtott és képzeltéssé elvetélt bűnös szándék bravúros megfogalmazása.

Előadásom gondolatmenetét mégse a két rövidebben említett példával, hanem egy olyan vers, az *Őszi vázlat* értelmezésével zárom, amely a fiatal Pilinszkynek talán az egyik legmaradandóbb verse, tiszta költészetének mintapéldája. Tiszta költészetről beszélnek, amelyet még nem súlyosít a holokauszt témája, sem a sajátos katolikus vallási asszociációs háló.

Nem nehéz rátalálni a József Attila-i rokonságra. A költő előd a harmincas évek első felében részletekben gazdag tájakat festett. Legyenek ezek külvárosi tablók Verhaeren módján (*Külvárosi éj, Téli éjszaka, Elégia*) vagy vidéki tájrészletek (*Holt vidék, Falu, Határ, Ritkás erdő alatt*, de ide sorolható az *Óda* is). Ez a sorozat egy idő után félbeszakad, s átadja helyét a talán reális szemléletből eredő, de erősen stilizált tájképeknek. A sorban első a *Reménytelenül* kételemű ciklus *Lassan, tűnődve* címet viselő darabja a maga homokos, szomorú, vizes síkjával. Az *Őszi vázlat* rajza ilyen stilizált tájrészlet, amelyben a költő a tájban jelen lévő alany lelkiállapotát vetíti ki a tájra: „Riadtan elszorul szived”. A tájkép szubjektív eredete Pilinszkyénél nem egyedi megoldás. A *Kánikula* expressis verbis kimondja ezt a kivetülést: „Véres lesz tőlem a világ”, illetve ugyanezt a képletet találjuk a *Miféle földalatti harcban*: „s vajjon miféle vér ez, / mitől szememnek szöglete / ma hajnal óta véres?”

Az *Őszi vázlat* kertje és rétje a magát fenyegetve érző, szorongó alany riadt pánikérezését veszi át. A „Riadtan elszorul szived” alapmondata köré egymásnak mellérendelt tájrészleteket épít a költő. A kezdő sorok a növényvilágnak a fűevők kifinomult védekező érzékeit, a kiélesedő hallást és szaglást adják kölcsön: „A hallgatózó kert alól / a fa az ürbe szimatol”. A lehetséges fenyegetések akár ijesztően távolból, az úrból is érkehetnek. Csend van, de mintha a támadást megelőző pillanat megtévesztő csöndje uralkodna: „a csend törekeny és üres”. A világot ebben a veszélyes kitérőben otthonossá a zártság, a lehatároltság tehetné: „a rét határokat keres”. Ha van tökéletes telitalálat a fiatal Pilinszky költészetében, az idézett mondat ilyennek tekinthető. A menekülésre kész, fürkésző tekintet az, ami a veszélynek kitettség szabad terének határait keresi, s ezt a rettegést a költő magára a rétre érti rá. Ugyanezt a ráértést folytatja a szöveg az út esetében. A menekülő az, aki az úton lapulva mielőbb szeretne eltűnni a szem elől, s a vers ezt a még be nem következett, de bármely pillanatban bekövetkező eseményt az útnak tudja be: „az út lapulva elsiet”. A vers Radnóti *Istenhegyi*

kert című versében, idilljében megfogalmazott halálsejtellem megfogalmazásával rokon, csakhogy míg Radnóti remek retorikával, de sok szóval vall élményéről, a szépség élménye és a halál előérzete összefonódásáról, addig Pilinszky verse rövid, szűkszavú. Minden megtalálható benne a versélmény teljességéhez, de egyetlen fölösleges szó nem terheli a kompozíciót. A vers zárása kétszeresen fokozza a szöveg hatását. „A rózsató is ideges / mosollyal önmagába les” prózára lefordíthatatlan, többértelműen sejtelmes sorpárjának érdekes formai sajátossága a Pilinszky-nél ritka *enjambement* alkalmazása, amelynek folytán a sorpár kétféleképpen olvasható. Ha megállunk a sorvégen, amihez Pilinszky korai költői gyakorlata hozzászoktatott minket, akkor „A rózsató is ideges”, önmagában is értelmes mondatot kapjuk. Ha a jelzőt és jelzett szavát egybeolvassuk, akkor az „ideges” jelzőnek mutatkozik, és új mondatot indít: „ideges / mosollyal önmagába les”. Az utolsó sorpár pedig szinte csattanószerűen, külön választva a szöveg testétől, magyarázatként zárja le a verset: közelít valami távolról a csendes őszi kerthez, valami, amivel szemben nincs esély az ellenállásra, és ami minden létezőnek szenvedést fog okozni: „távoli, kétes tájakon / készülődik a fájdalom”. A verset, tegyük hozzá, egy Kosztolányi tollára méltó három szótagos rímpár zárja: „tájakon – fájdalom”. Aki ilyen verset tud írni, az nagy költő. Annak már nincs más dolga, mint hogy fenn tudjon maradni abban a magasságban, amelyre első kötetével fel tudott kapaszkodni.

A *Trapéz és korlát* valóságos nyitány Pilinszky költészetéhez. Nagy témáit csak ezután fogja kibontani, de formaképzési elveit már ebben az első verssorozatban kicsiszolja, a később sokáig kitartott hangot itt üti meg. Az első kötet mondandója nem mond ellent a későbbieknek, szilárd alapot épít későbbi köteteihez, épp csak a hangsúlyok tevődnek át erről a szemérmességében és gátlásosságában is vallomásosabb líraiság terepéről olyan területekre, amelyekkel ma Pilinszky költészetét azonosítani szoktuk. Az első verssorozatot azonban kétségkívül belső szakaszhatár választja el a későbbi fejleményektől, s jobban értjük az érett Pilinszkyt, ha a költemények halmazát nem ömlesztve szemléljük, hanem az első szakasznak a sajátos vonásait a maga sajátosságában vesszük tudomásul.